

811.163.1'351

003.081(=16)

<https://doi.org/10.18485/sj.2020.25.1.10>**ВАЊА С. СТАНИШИЋ***Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Оригинални научни рад

Примљен: 15. 10. 2019.

Прихваћен: 15. 01. 2020.

ЗАГОНЕТКЕ СТАРОСЛОВЕНСКОГ „ЋЕРВА”

Старословенска писменост обилује загонеткама. Иако је било покушаја да се оне системски повежу и реконструише некаква могућа протоструктура, њихови су резултати остали крајње хипотетични. При том су и саме загонетке, услед своје нерешивости, ретко имале равноправан третман. Неке од њих по правилу се заобилазе и углавном само стоје на списку отворених питања (нпр. тројно „и”, двојно „х”, двојно „п” итд.), док су неки други загонетни знаци повремено добијали значај важних аргумената у реконструкцији познопрасловенског гласовног развоја. Један од таквих је управо старословенски знак познат по имену „ћерв”.

Кључне речи: старословенска писменост, прасловенски језик.

Међу загонетним знацима старословенске азбуке „ћерв” је артикулационо јасан. То је била ознака за медиопалатално [ǣ]. Међутим, ту је управо садржан главни део његове загонетке пошто се таква вредност у старословенским споменицима налази само у несловенској лексици. Проблем је у томе што се таквој вредности тешко може наћи гласовно оправдање у прасловенском језику, а ни графички ослонац у грчком писму.¹

Према схватањима старије палеославистике, палатална корелација су-гласника и њој својствена медиопалатална артикулација имају прасловенске

* vanjast61@gmail.com

¹ Упор. Станишић 2014: 162.

корене и засноване су на позиционој мекоћи као артикулационом прилагођавању сугласника суседним самогласницима.² По томе схватању, корелација по мекоћи била је општесловенска развојна тенденција, древна одлика евроазијског језичког ареала, која је конзервирана у северним словенским језицима и бугарско-македонској групи, а ишчезла у осталим словенским језицима.³

Међутим, фонолошки није било могуће доказати општесловенски карактер позиционог умекшавања сугласника, тј. његово прасловенско порекло, а још мање њихово постепено отврђавање у појединим словенским језицима. Како је још 1959. истакао немачки славист Ервин Кошмидер, да би се неки процес могао приписати прасловенском раздобљу, његове би последице морале да буду видљиве у свим словенским језицима, а у западним јужнословенским језицима, како је тим поводом закључио загребачки палеославист Милан Михаљевић, „нема ни трага развоју палатализираних иначеца и стога се традиционална претпоставка не може сматрати доказаном, нити се убудуће смије узимати с толиком сигурношћу као прије”.⁴ Ово позиционо умекшавање имало је само алофонски карактер, јер су пред самогласницима предњег реда сугласници били аутоматски умекшани. Стога се у идеји о две врсте мекоће и на њој заснованој подели на три врсте сугласника у прасловенском (тврди, меки и полумеки) мешају категорије артикулационо-фонетског и фонолошког плана.⁵

Прасловенски језик, дакле, није имао медиопалаталну артикулацију као фонолошку одлику. Она је у супротности с прасловенским палаталним процесима, чија је основна одлика била стварање палаталних (фонолошки меких) а не палатализованих (позиционо умекшаних) сугласника. То је била потенцијална фонолошка опозиција која се најпре појавила код сонаната, јер су они у позном прасловенском једини имали опозицију по мекоћи [r – ř, l – ľ, n – ŋ].⁶ Они су истовремено били извор даљег преображаја палаталне опозиције, која се после распада прасловенских групофонема развила у два поменута правца у словенским језицима. Проширила се на читав сугласнички систем у северним и југоисточним деловима словенске територије, или се пак постепено везала за предње непце као у западном јужнословенском.

Међутим, према традиционалном схватању прасловенски спојеви *tj, *dj (тачније *t_j, *d_j) дали су медиопалатале *t', *d',⁷ који се готово нигде нису сачували у овом облику. Њихови веома различити резултати показују да је јотовање зубних преградних сугласника било један од најмлађих познопрасло-

² Бошковић: 79–80; Хабургаев: 58.

³ Калнынь: 16; Лашкова 2000: 178; Више о томе Станишић 2006: 176–177.

⁴ Koschmider: 249–255; Mihaljević: 231; Станишић 2005: 252–253.

⁵ Станишић 2006: 179; Станишић 2007: 320.

⁶ Колесов 1978: 24.

⁷ Бошковић: 105; Stieber: 77.

венских гласовних процеса. Скоро у свим језицима они су развили пратећи фрикативни елемент, који је имао пресудан утицај на даље уобличавање ових рефлекса у појединим језицима. За разлику од севернословенских језика, који имају монолитне рефлексе по првој и другој палатализацији (*tj, *dj > *tʃ, *dʒ > ч, ж у источнословенском, и *tj, *dj > *tʃ, *dʒ > c, /dz у западнотслов.), веома различити рефлекси јотовања ових група у јужнословенским језицима сведоче о томе да је до њиховог уобличавања дошло тек на новом, јужнословенском тлу.⁸ И док су се изворни бугарско-македонски (= старословенски) рефлекси такође подударили с постојећим гласовима у систему (с рефлексима група *sti/ski, *zdi/zgi ~ *tj, *dj > *štš, *ždž > стсл. шт, жд), особену одлику западнојужнословенских рефлекса чинили су управо медиопалатали [tʃ/k, dʃ/g], јединствени у словенском свету.

Реконструкција полумеких експлозива *tʃ, *dʃ, чија је мекоћа могла да варира између зубних и палатовеларних вредности [tʃ, dʃ ~ k, ɡ], држи се на рефлексима западнојужнословенске групе, на супрот којој стоји рана појава фрикативног елемента у свим осталим словенским језицима. То је отворило питање старине западнојужнословенских рефлекса, при чему се обично полази од фрикации као почетне прасловенске фазе и у овом случају,⁹ из чега би следило да су чакавски, јужносрбијански и македонски медиопалатални рефлекси секундарно добијени смањењем првобитне фрикации. Тврдња о смањењу првобитне фрикации македонских рефлекса к, ј и њиховом померању уназад ка задњем непцу, може се наћи и код Бошковића (106), који је и поред тврдње да су полумеко *tʃ, *dʃ биле прасловенске вредности, склон да за штокавски реконструише почетну африкатску фазу *tʃ, *dʃ. Међутим, почетна фаза ту је била управо [tʃ/k, dʃ/g] о чему убедљиво сведоче старосрпски називи у запису Константина Порфирогенита из средине X в.: Μεγυρέτους, Διτζίκη = *Међуречеје, Дичићи* (Лома 1993: 108), *neimoki, choku* у Брижинским одломцима (Stieber: 77), као и облици **граѣамъ, трыгѣюке** у Повели Кулина Бана. О томе да је штокавски и током средњег века имао такве медиопалаталне вредности сведочи начин њиховог обележавања као у примерима типа **госпоги женѣ твоѣи, вѣсхокеши, мегахѣ, до божика, помоки, с тѣгимѣ** у дубровачким споменицима XIII–XIV в., а пре свега чињеница да су се у грцизмима и турцизмима они понашали као позиционе варијанте сугласника [k, ɡ], а не као еманциповани палатални ред, какав постоји у штокавском данас. Само тако се и могу објаснити с-х. облици типа *ћерамида, ћелија, ћерам* < грч. κεραμίς (мн. κεραμίδα), κελλι(ον), γέρανος, или *ћеван, ћилим* < тур. *kebab, kilim* (типолошки подударни старословенским **анѣлѣ, ѣорѣѣи, еѣвпѣтъ**). Данас су то у српско-хрватском само лексички остаци једног ранијег стања, али су у дијалектима источне и јужне Србије, то и даље полумеке варијанте

⁸ Упор. Лашкова 2010: 100.

⁹ Упор. Вуковић: 165; Vermeer 2014: 10.

сугласника [k, g] не само у речима као што су: *ћ(к)еремѣда, калућ(ћ)ер*, него и *ћ(к)ѣсел* „кисео”, *сећ(к)ѣпра*, па чак и прогресивно јотованим облицима типа *мајћа, девојћа* (Калнынь: 109). Управо то одсуство фрикативног елемента у овим рефлексима супротставља „југозападну словенску групу” свим осталим словенским језицима и зато ће то пре бити њихова иновација, него „закаснили развој”.¹⁰ Та се иновација потом шири и на источнојужнословенском простору, потискујући тамошње [шт, жд] рефлексе. И док се у Македонији њена појава временски подударила са ширењем српске државе током средњег века, дотле су бугарске прилике разјасниле како је српски језик могао одиграти улогу „катализатора” у морфологизацији облика с новим јотовањем типа мак. *браќа, луѓе* (стсл. *братѣа, людѣк*) и буг. *вѣртя, ходя* (стсл. *вѣрциж, хождж*).¹¹ Ширење ове појаве на бугарско-македонском тлу има ослонац у полуеманципованим умекшаним сугласницима [k̥, ɡ̊, l̥, n̥], као позиционим корелатима тврдых [k, g, l, n], који постоје такође у албанском, арумунском и новогрчком, и сведочи о постојању одговарајуће палаталне корелације у свим овим језицима.¹²

На западу од ове зоне с полуеманципованим палаталним редом медиопалатални рефлекси прасловенских *tj̥, *d̥j̥ доживели су постепену африканизацију. Притом, зона с африактама има свој иновативни центар и архаичну периферију. Свуда по ободу штокавског африкатског реда [h-ћ : ч-џ], с особеним и у словенском свету јединственим¹³ развојем *tj̥, *d̥j̥ у квалитативно нове меке африкате *ћ, ђ*, простире се појас с упрошћеним палаталним редом [č/џ', ž/џ']. Као што је то већ било разјашњено,¹⁴ препознатљиву одлику ове прелазне зоне, која прати границу српског језика према суседним балканским језицима, представља преображај скраћене палаталне корелације у скраћени палатални ред. То је реципрочна појава у српским косовско-метохијским говорима и суседним северним говорима албанског језика, с којом се може довести у везу склоност ка африкатизованом изговору палатовелара [k̥, ɡ̊] у ортоепској норми македонског књижевног језика („скопски изговор”)¹⁵. Овај се појас даље наставља на српско-бугарску граничну „ч-џ” област између Тимока и Белоградчика у којој је дошло до африканизације рефлекса прасловенских *tj̥, *d̥j̥ (*свеча, меџа*). На североистоку ову зону заокружују подударни реципрочни односи између српских карашевских говора и њима суседних румунских банатских говора у којима полуеманципованим медиопалаталима

¹⁰ Упор. Бернштајн 1961: 68-69; Иванчев 1988: 47.

¹¹ Тотоманова: 75; Станишић 2003: 325.

¹² Коју потврђује позиционо умекшавање ових сугласника пред вокалима предњег реда, упор. буг.-мак. *бодл'ѣф, л'иваѣе, н'ѣва, керемѣда*, као и примери њихове морфонолошке неутрализације као у мак. *куќи, лаѓи*, облицима множине како од *куќа, лаѓа*, тако и од *куќа, лаѓа* „лажа” [Тотоманова: 104–109; Конески: 70; Станишић 2006: 180–181].

¹³ Бошковић: 106.

¹⁴ Станишић 2007: 324.

¹⁵ Усикова: 168.

[t', d'] одговарају полумеке африкате [ɕ', ʒ'].¹⁶ Као што је познато, то је препознатљива западноштокавска одлика, која на северозападу захвата источне дијалекте кајковског наречја¹⁷, док је маркантна одлика која обједињује чакавско наречје са западним кајковским (загорско-међумурским) и словеначким језиком дуже чување напрегнуте, медиопалаталне артикулације звучнога [d'], које је на крају завршило у [j].

На основу свега реченог, много је вероватније да су медиопалатали [t', d'] били западнојужнословенска иновација, него прасловенско наслеђе. У том смислу, ни старословенски језик, чак ни у некој својој «праглагољичкој» фази, није могао имати такве вредности, упркос и данас још увек популарној хипотези Н. Дурнова и Н. Трубецкоја, по којој су загоњетни глагољски знаци «ђерв» **М** и «шта» **Ѱ** првобитно били ознаке за прасловенске палатовеларе попут македонских [K, ǵ].¹⁸ Иако се та два знака тешко могу довести у временску, а поготово не у графичку везу – први се сретао само у позајмљеницама, а други је у очигледној вези с млађом ћириличком лигатуром **ѡ**, њихова је хипотеза, с мањим или већим изменама, била доста широко прихваћена. Савремена верзија те хипотезе била је принуђена да уважи чињеницу да су [K, ǵ] на македонском тлу млађег порекла. Тако је релативно недавно ту хипотезу подржао лајденски палеославист Willem Vermeer с тврдњом како је помоћу слова **Ѱ** и **М** Константин обележио рефлексе *tj, *dj «in his variety of Slavic».¹⁹ По свему судећи, ту се мисли на тзв. «солунскословенски», који је, према хипотези Георга Холцера и Хајнца Микласа, могао имати и палатовеларе [K, ǵ].²⁰ При томе је ове претпостављене палатовеларе Х. Миклас тумачио као саставни део графичких маркера грчке (сакралне) лексике, тзв. «класификатора»: **Ѳ**, **Ѳ**, **Ѳ** [i, v, ω, φ]. Иако је особену графичку форму знакова **Ѱ** и **М** покушао да објасни претпоставком како је Константин можда осећао некакву разлику међу различитим реализацијама тих грчких медиопалатала, Миклас је и сам био принуђен да призна како за првобитну вредност **Ѱ** као [K] нема готово никаквих доказа.²¹

Као што је то већ било речено, главни недостатак поменуте хипотезе било је, у суштини, придавање претераног значаја парадигматском плану – азбучним низовима у азбучварима и азбучним молитвама – где су се слова

¹⁶ Станишић 2007: 324.

¹⁷ Ресо 1974, 1999.

¹⁸ Упор. Станишић 2004: 385–387; Савић 2011: 155–156.

¹⁹ Vermeer 2016: 9.

²⁰ Holzer 2006: 50–55; Miklas 2002; 2006.

²¹ Miklas 2006: 174. У овом контексту треба споменути и критичку напомену Роланда Мартија како се таква корелација фактички нигде не види, нити се може доказати њено изворно постојање у македонским дијалектима (Marti 2004: 410–412).

М, џ једино и могла наћи на истом списку.²² Та два слова, по свему судећи, нису исте старине и оправдано се може сумњати у то да је џ уопште било у саставу првобитне азбуке, за разлику од поуздано старог М са својом стабилном бројном вредношћу. Ова слова ће доћи у синтагматску везу тек од XII в. само у споменицима српске и хрватске редакције, у којима употреба М [ǣ] има ослонац у самом језику, и према којем ће се у функцији његовог безвучног парњака [к] пре свега у хрватској глагољници временом појавити управо џ.²³ На основу свега реченог, проистиче да и даље немамо задовољавајући одговор на парадокс око слова М који је Vermeer [2016: 8] формулисао на следећи начин: «how is that possible, a separate letter for an allophone in a foreign language?»

Ништа мање проблематично јесте и загометно име тога слова. Његово традиционално име у азбучном списку, које гласи *ђерв*, такође није ни грчко ни словенско. Нема га уопште у досада познатим глагољским азбукварима који садрже имена словенских слова. Његово најстарије познато име било је „ge” (с краја XIV в)²⁴. Зато је Миклас оправдано посумњао у изворно порекло тог назива. Додатни подстрек за такво схватање пронашао је у чувеној студији *Památky hlaholského písemnictví* Павла Шафарика из 1853. године у којој се о имену слова *ђерв* каже следеће (Šafařík 1853: 8):

„*Děrv'* čili *Jot* М, prvním jménem od nas tak nazvané dle bosansko-cyrillských abecednikův, v nichž písmě *ѣ*, vlastně tolik co měkké *t'*, jméno *Tjarv'*, *Tjerv* nese, zajisté podle *Čarv'* místo *Črv'*: u Diviše 1360 *Ge*, v rukopisu Pražském 1434 *G*, ... u Orbini'a 1601 *G*, u Hugona 1617 *Ju*, u jiných pozdějších *Je* i *Jota*.”

Доиста, изричита тврдња „prvním jménem od nas tak nazvané dle bosansko-cyrillských abecednikův” не може се другачије ни разумети, него да је Шафарик и з м и с л и о или први употребио назив *Děrv'*, како га парафразира Миклас,²⁵ иако сама Шафарикова аргументација намеће низ питања. Како је Шафарик дошао до архаичног облика *Děrv'* („ђерв”) и до његовог паралелизма с називом *Črv'* („чрв”), које се упадљиво разликује својим вокалним [-r-] / -рв- (упркос истоветном завршетку -v' / -въ)? Ту не помаже ни њихово могуће позна артикулацијско приближавање, до којег је заиста могло доћи у босанској ћириличкој писмености, где је слово *ѣ* временом постало ознака за меко [t']. Одговор је следећи: Шафарик није измислио име слова „ђерв”. Чак четрдесет година пре Шафарика ово име у готово истом облику и с врло сличним коментаром артикулационог двојства спомиње Павле Соларић у своме *Буквару* (Соларић 1812). У *Примѣчаніи* на стр. њ он додаје следећу напомену о слову *ѣ*:

«Сѣрки њмѡи єще єдно писме, коє њмѡ нѣждно кѣти видѣиє; начертаніе єгѡ єсть *ѣ*, а њмѡ *Дѣрвѣ* или *Тѣрвѣ*, по двоѣкомѡ єгѡ произношеніи какѡ *Гѣ* или *Дѣ*, и *Тѣ*.»

²² Врана 1976: 151; Станишић 2004: 186.

²³ Mihaljević 2014: 17–18.

²⁴ Упор. Marti 1991: 150–151; Žagar 2013: 150–151.

²⁵ Miklas 2002: 301; 2007: 171–172; такође Žagar: 140.

гласове има блискоисточно порекло (пре свега за „негрчке” сугласнике џ, ѡ, ѣ, ѱ). Осим тих отворених графичких веза, није искључен ни скривени графички супстрат, у који би могао да спада управо ћерв. Њега је аутор овог рада својевремено покушао да доведе у везу с хазарским источницима словеношког писма, конкретно са загонетним „**ꙗꝛѿськъмъ**” писменима, које је према VIII глави Константинова житија творац словеношког писма обрео у Херсону за време своје хазарске мисије.³¹

У светлости свега реченог, мора се признати да и даље располажемо само мање или више убедљивим хипотезама, које могу бити кориговане током времена. Тако је нпр. одсуство имена *ћерв* у старим азбукварима, довело у питање постојање тога имена у старословеноском периоду, а заједно с тим и хипотезу о његовој могућој вези с рунским и готским *jeranom / her(an)om*, која је аутору овог рада била корисна за илустрацију консонантизације јоте, остварене у млађим германским рунама, и које су посредно или непосредно могле да буду извор *ћерва*.³²

Па ипак, одсуство самог назива, који би се добро uklapao y дату хипотезу, још увек не говори против ове, у основи старе, готско-рунске хипотезе, којој бисмо на крају овог рада додали неколико закључних напомена.

Старословенска графема Ѣ / ꙗ сведочи о увођењу палатовелара [ǰ] у фонолошки систем путем позиционе консонантације [j / j̥], остварене у низу језика у словенском окружењу. Она је могла да остане на алофонском нивоу, као у грчком, и да се фонологизује као у појединим романским и германским језицима, о чему сведочи и стање у млађим рунама. Али се тиче пре свега јоте и у зависности од њеног статуса може и не мора да добије фонолошког парњака. Западни јужнословенски се уклопио у ову зону с палатовеларном артикулацијом увођењем таквих вредности из прасл. *t͡ɕ, *d͡ʲ. То је несумњиво била његова иновација, а не прасловенско наслеђе, о чему говори судбина групе [gi] у старословенском с графомом Ѣ као маркером несловенске лексике. Пример АѠꙋѦѪѤѧѣ из грч. дијал. [levgít-] за грч. λευεῖτης садржи исту консонантацију интервокалне јоте као итал. *maggiore* из лат. *maiorē* или гот. *tƿaddje* према ствнем. *zweiio* «двају»³³. С друге стране, обрнута замена [ǰ] > [j / j̥] чакавско-словеначког типа, какву илуструје и грч. Γεώργιος [ǵórgjos], углапа се у описани периферни ареал с медиопалаталним редом³⁴ који окружује штокавску зону с њеним особеним африкатским паром [ħ, h̥]. Стога је сасвим логично што је загонетни старословенски ћерв на том тлу постао особена национална одлика српске редакције старословенског језика.

³¹ Упор. Станишић 2008; 2013: 17.

³² Упор. Станишић 2008: 409–412.

³³ Станишић 2008: 412.

³⁴ Упор. Pavlović 1957: 290.

ЛИТЕРАТУРА

- Бабић 2012:** Б. Бабић, *Ортографске и језичке карактеристике у штампаним дјелима Павла Соларића*, Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци, Филолошки факултет.
- Бернштейн 1961, 1974:** С. Б. Бернштейн, Очерк сравнительной грамматики славянских языков, Москва, I 1961, II 1974.
- Бошковић 2000:** Р. Бошковић, Основи упоредне граматике словенских језика, Београд: „Требник”.
- Врана 1976:** Ј. Врана, Неколико критичких напомена о новијим проучавањима старославенске азбуке, *Јужнословенски филолог*, XXXII, 149–164.
- Вуковић 1974:** Ј. Вуковић, *Историја српскохрватског језика*. Увод и фонетика, Београд: „Научна књига”.
- Зелић 1814:** AZBUKA SLAVENSKA / **АЗБУКА СЛАВЕНСКА**. U Mjjetkah 1814... *иждивіємъ Преподобнѣйшаго Господина Герасіма Зелића архімандрита Свѣто-Успенскѣя Общественнаго Оби́тели Крѣпы*.
- Иванић 2018:** Д. Иванић, „Улог ума човјеческог. Павле Соларић, национални просвјетитељ и претеча романтизма”, ПРОСВЈЕТА, skd.prosvjeta.hr (decembar 2018).
- Иванчев 1988:** С. Иванчев. Българският език – класически и екзотичен, София: „Народна просвета”.
- Калнынь 1961:** Л. Калнынь. *Развитие корреляции твердых и мягких согласных фонем в славянских языках*, Москва: АН СССР.
- Колесов 1978:** В. В. Колесов. «Фонологические изменения согласных в эпоху распадаения силлабем (о диахроническом взаимодействии синтагматической системы фионем)», *Восточнославянское и общее языкознание*, Институт русского языка АН СССР, «Наука», Москва, 22–30.
- Конески 1965:** Б. Конески. Историја на македонскиот јазик, Скопје: „Кочо Рацин”.
- Лашкова 2000:** Л. Лашкова. *Увод в сравнителната граматика на славянските езици*, София: „Емас”.
- Лашкова 2010:** Л. Лашкова, Историјска фонологија словенских језика, Београд: Филолошки факултет.
- Лома 1993:** А. Лома. Неки славистички аспекти српске етногенезе, *Зборник Матице српске за славистику*, 43, 105–125.

- Савић 2011:** В. Савић, Рани старословенски језик и српска редакцијска писменост нарочито с освртом на *ѡ, ѡ*, *Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија*, зборник радова, Беране – Београд: Епископија будимљанско-никшићка, Институт за историју уметности, Полимски музеј, Институт за теолошка истраживања, 155–169.
- Соларић 1812:** БѢКЪАРЬ СЛАВЕНСКІЙ ТРІЗЪБЪТНЫЙ ИЛИ ПЕРВОЕ РУКОВОДСТВО КЪ ПОЗНАНІЮ КНИГЪ И ПИСАНІЙ ВО УПОТРЕБЛЕНІЕ СЛАВЯНО-СЕРБОВЪ СПИСАНЪ ПАУЛОМЪ СОЛАРИЧЕМЪ БЕЛКО-ПИСАНТАНИНОМЪ. БѢ МЛЕТКАХЪ, ХАВЪ. ПИСМЕНЫ ГРЕКО-СЛАВЕНСКІА ПЕЧАТНИ ПАНЫ ФЕОДОСІА.
- Станишић 2003:** В. Станишић, Лингвистичка географија и нека питања прасловенске дијалекатске поделе, Пети лингвистички скуп *Бошковићеви дани*, Зборник радова (Подгорица 10. и 11. октобра 2002), Научни скупови ЦАНУ, књ. 61; Одјелење умјетности, књ. 22, Подгорица 2003, 319–327.
- Станишић 2004:** В. Станишић, Старословенска двоазбучност и српска и хрватска редакција старословенског језика, *Српски језик*, IX, 383–396.
- Станишић 2005:** В. Станишић, О старини два типа фонолошких система у словенским језицима, *Србистички прилози*. Зборник у част професора Славка Вукомановића, Београд: Филолошки факултет, 249–256.
- Станишић 2006:** В. Станишић, О палаталној корелацији сугласника у словенским и балканским језицима, *Probleme de filologie slavă* (Вопросы славянской филологии / проблеми словенске филологије), XIV, Universitatea de vest din Timișoara, Facultatea de litere, istorie și teologie. Catedra de limbi și literaturi slave, Timișoara 2006, 175–188.
- Станишић 2007:** В. Станишић, О еманципацији мекоће у словенским и балканским језицима, *Probleme de filologie slavă*, XV, Universitatea de vest din Timișoara, Facultatea de litere, istorie și teologie. Catedra de limbi și literaturi slave, Timișoara 2007, 319–329.
- Станишић 2008:** В. Станишић, О неким културноисторијским слојевима словенске писмености, *Зборник Матице српске за славистику*, 73, 403–414.
- Станишић 2013:** В. Станишић, Хазарски источници словенске писмености, *НССУВД*, 14, Београд 2013, 13–21.
- Станишић 2014:** В. Станишић, Словенска писменост и средњовековни алфабети грчкога круга, *Свети Ђурило и Методије и словенско*

писано наслеђе (863–2013), Институт за српски језик САНУ, Старословенско и српско наслеђе I, Београд 2014, 151–168.

Тотоманова 1992: А. М. Тотоманова. *Из българската историческа фонетика*, София.

Ускова 1998: Р. П. Ускова. «Македонский язык», *Основы балканского языкознания*. Языки балканского региона. Часть 2. Славянские языки /под ред. А. В. Десницкой и Н. И. Толстого/, РАН, Институт лингвистических исследований, Санкт-Петербург, 156–188.

Хабургаев 1986: Г. А. Хабургаев, Старославянский язык, Москва: «Просвещение».

*

Holzer 2006: G. Holzer, “Die Geschichte des Slavischen der Stadt Saloniki bis zum Jahr 863”, Reinhart, J. (Hg.): *Slavica mediaevalia in memoriam Francisci Venceslai Mareš* (=Schriften über Sprachen und Texte 8), S. 29–67. Frankfurt a. M., Berlin [u.a.]

Koschmider 1959: E. Koschmider. “Die Palatalitätskorrelation in Slavischen”, *ZfSPh* 27/2, 247–255.

Marti 1991: R. Marti, „Slavische alphabete in nicht-slavisches handschriften“, Кирило-методијевски студии, книга 8, София 1991, 139–164.

Marti 2004: R. Marti, “Die Bezeichnung der Konsonanten in der Glagolica”, Dürriegl, M. (Hg.): *Glagoljica i hrvatski glagolizam*, Zagreb, Crk., 401–417.

Mihaljević 2002: M. Mihaljević, *Slavenska poredbena gramatika*, 1. dio, Uvod i fonologija, Zagreb: „Školska knjiga”.

Mihaljević 2018: M. Mihaljević, *Jezik najstarijih hrvatskoglagoljskih rukopisa*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut.

Miklas 2002: H. Miklas, “Zum griechischen Anteil am glagolitischen Schriftsystem des Slavenlehrers Konstantin-Kyrill”, *Paleoslavica* 10/1, Cambridge, Mass., 281–311.

Miklas 2006: H. Miklas, “Westkyrillisch ‘Derv’ und die Herkunft der nichtgriechischen Elemente der Kyrillica”, Reinhart J., Reuther T. (Hgg), *Ethnoslavica*. Festschrift für Herrn Univ. Prof. Dr. Gerhard Neweklowsky zum 65. Geburtstag. Wiener Slawistischer Almanach, Sonderband 65, Wien, 171–187.

Miklas 2007: X. Миклас, „По следите на Константиновата глаголица“, *Palaeobulgarica / Старобългаристика*, XXXI, 1, 3–26.

- Pavlović 1957:** M. Pavlović, Znak М i njegove glasovne vrednosti, *Slovo*, 6–8, 278–291.
- Peco 1974:** A. Peco, Jedan pogled na ikavsko-šćakavske govore zapadne Bosne, *Proučavanje – bosansko-hercegovačkih govora: dosadašnji rezultati, potrebe i perspektive*, ur. Milan Šipka, Sarajevo: Institut za jezik i književnost, 1974. 49–58.
- Peco 1999:** A. Peco, Izgovor afrikata u bosansko-hercegovačkim govorima. *Зборник Материје српске за филологију и лингвистику*, 42, 356–382.
- Stieber 1979:** Z. Stieber. Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich, „Państwowe wydawnictwo naukowe”, Warszawa.
- Šafařík 1853:** P. Šafařík, Památky hlholského písemnictví. *Сборникъ древнихъ словенскихъ писанъ*. V Praze MDCCCLIII.
- Vermeer 2014:** W. Vermeer, “Early Slavic dialect differences involving the consonant system [Trailer]”, *Studies in Slavic and General Linguistics* Vol. 40, DUTCH CONTRIBUTIONS TO THE FIFTEENTH INTERNATIONAL CONGRESS OF SLAVISTS: MINSK AUGUST 20–27, 2013 LINGUISTICS (2014), pp. 181–228.
- Vermeer 2016:** W. Vermeer, “The anomalies of Glagolitic: introductory overview (Update April 2016)”, <http://www.academia.edu>, 1–22.
- Žagar 2013:** M. Žagar, Uvod u glagoljsku paleografiju 1 (X. i XI. st.), Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

ЗАГАДКИ СТАРОСЛАВЯНСКОЙ БУКВЫ «ГЕРВЬ»

Резюме

Старославянская письменность изобилует загадками. Вопреки отдельным попыткам установления системных связей между ними и реконструкции возможной протоструктуры, их результаты остались крайне гипотетичными. При этом, не всем загадкам возможно было уделять одинаковое внимание. Некоторые из них, в силу их нерешимости, как правило только находятся на списке открытых вопросов (напр. тройное «и», двойное «х», двойное «п» и т.д.), в то время как некоторые загадочные буквы периодически получали значение важных аргументов в реконструкции позднеславянского звукового развития. Одной из таких является именно старославянская буква известная под названием «гервь». О ней были высказаны две противоположные гипотезы, которые являются предметом данной статьи.

Ваня С. Станишич